

Direcció Newsletter: Esther Grau y Diana Marre

Continguts del N° 10: Carmen López Matheu

Edició, Format i Difusió del N° 10: Julia Ramiro

Traducció al català: Bruna Álvarez

ISSN: 2013-2956

¿CUIDAR O EDUCAR? UNA MIRADA SOBRE L'ACOLLIMENT FAMILIAR I

RESIDENCIAL

A l'actualitat, l'antropologia del parentesc es troba davant del repte de trobar noves categories que incloguin formes familiars cada vegada més freqüents i variades. En aquest grup incloem les famílies que conviuen amb nens/es en acolliment familiar, especialment en aquells casos en què no existeix cap vincle de sang, és a dir, acolliments en família aliena.

En aquests acolliments, les relacions no s'adeqüen ni a la teoria de la descendència, segons la qual el més important és la consanguinitat o la substància compartida (Radcliffe-Brown, 1974), ni a la de l'aliança, basada en el matrimoni (C. Levi-Strauss 1983). Així doncs, l'interrogant és saber quin tipus de relació s'estableix entre els pares i/o mares d'acollida i els nens/es i quines teories permetrien d'avançar en la comprensió d'aquest procés a la vegada que aportarien un marc d'estudi en què contextualitzar-les.

Quan Borneman (2001) va criticar las categories del parentesc, poder, gènere, matrimoni i sexe, va proposar donar més importància a formes variables que inclouen altres processos i no privilegien les formes de reproducció comunitària.

Children writing
1954
Pablo Picasso

Així doncs, va defensar que l'antropologia hauria de centrar-se en els processos de filiació voluntària i en els de "cuidar i ser cuidat", convertint la marginació en inclusió i l'absència en presència.

En alguns dels relats de pares i mares d'acolliment, sovint es troben referències sobre el "cuidar" -i no tant sobre el "criar"- tal com va senyalar Edwards (2000) en referència a l'adopció. *"nosaltres ens vam plantejar l'acolliment perquè vam pensar que a la nostra edat podríem cuidar un nen de manera temporal, i a la vegada ens faríem companyia, vam pensar que érem grans per a adoptar, i a més, les nostres inquietuds com a pares les teníem cobertes perquè tenim tres fills biològics fora de casa amb néts; la sorpresa ha estat que els nens estan creixent amb nosaltres i crec que arribaran als divuit anys. Ara que els hem cuidat i els estimem, no se'ns passa pel cap retornar-los, però nosaltres ja som grans."*

Altres grups que s'han replantejat històricament les categories del parentesc per sentir-se exclosos van apuntar també al fet de **cuidar** com una categoria integradora de la diversitat. Entre aquests grups, lesbianes y gais han trobat en les teories del "caring" o del **cuidar**, una manera d'inclusió. Una opció que, en el cas de les lesbianes, no ha de sorprendre, ja que, històricament, les dones han estat vinculades directa i quasi exclusivament al fet de **cuidar**.

En moltes ocasions, l'antropologia s'ha fixat en les dones com a mares, cuidadores familiars, esposes. Un motiu pel qual durant molts anys, fins i tot les pròpies dones, van renegar de la tasca de **cuidar** perquè la sentien com una opressió que no els permetia -o que els dificultava- el pas a l'espai públic, més atractiu i amb més possibilitats de creixement, i, també, de poder.

D'aquest interès provinent de l'estructura i la pràctica social d'assignar a les dones el paper de cuidadores, va derivar el rebuig a **cuidar** per una part del feminisme. No obstant, un segon corrent feminista, va rescatar el fet de **cuidar** com un aspecte constitutiu de la pròpia identitat de la dona, valorant la maternitat, però també la criança en l'esfera pública com una manera femenina d'accionar. Gilligan (1982) va ser una de les primeres autores en proclamar un model moral alternatiu basat en l'afecte.

Fins a quin punt les dones han integrat el fet de **cuidar** d'una manera conscient o inconscient? En una vinyeta etnogràfica recent, trobem una dona de vuitanta-tres anys resident a Barcelona ciutat. Té una pèrdua de memòria que li impedeix recordar moltes coses i un nivell d'autonomia molt limitat que no li permet de sortir al carrer sola i alimentar-se per ella mateixa. En un dinar amb la seva filla i la seva néta de trenta-vuit anys, va comentar, referint-se a la néta, *"així que aquest cap de setmana els teus pares estaran fora de Barcelona i tu et quedaràs sola a casa. Sobretot si necessites quelcom o et passa alguna cosa, truca'm"*. Al mateix temps, la néta estava avisada per la seva mare perquè estigués al cas per si l'àvia necessitava alguna cosa. Els membres

d'aquesta família pertanyen a diferents moments vitals i socials per edat. Així doncs, mentre que l'àvia no havia estudiat ni treballat fora de casa, però la mare i la filla sí. No obstant, totes havien integrat el fet de **cuidar** encara que, la de més edat, no tingués autonomia suficient per cuidar de sí mateixa. Fins i tot en el seu cas, probablement, es tractés també d'una manera de sentir-se útil, de 'resistència' o 'd'engany' davant el fet de passar del rol de **cuidadora** al de ser **cuidada**.

És evident que el pes del fet de **cuidar** recau, en general, sobre les dones (mares, germanes, esposes, filles) i, en part, prové de la naturalesa, però com va senyalar Durkheim (1925), el fet de **cuidar** no només prové de la naturalesa, sinó també de les normes socials, que són fets socials, és a dir, culturals, no naturals.

En els estudis d'idoneïtat de les famílies d'acolliment, el que s'avalua -i es valora- és la capacitat de solidaritat social i/o amb els nens/es, a diferència dels estudis d'idoneïtat per l'adopció, en què es valora l'interés per a establir vincles de filiació.

Borneman (2001), en defensa de la seva tesi sobre el fet de **cuidar**, recorda que aquest està a la base de l'anàlisi existencial de Heidegger (1927) segons el qual, els humans s'organitzen al voltant d'aquells als quals s'ha de **cuidar** i per qui han de ser **cuidats**.

Tanmateix, en les societats complexes, el fet de **cuidar** a vegades traspasa el límit del que és inherent a la persona i es constitueix en una professió o en una part molt important de les activitats i/o funcions d'algunes d'elles, com és el cas de la infermeria o la medicina, per posar alguns exemples.

En la mesura en què el fet de **cuidar** ha començat a valorar-se o ha passat d'estar desprestigiats a instaurar-se com una activitat apreciada i útil, passant de l'àmbit privat al públic i de reconeixement, moltes professions l'han reivindicat com ho constaten nombrosos estudis actuals des de la filosofia, la sociologia o la psicologia.

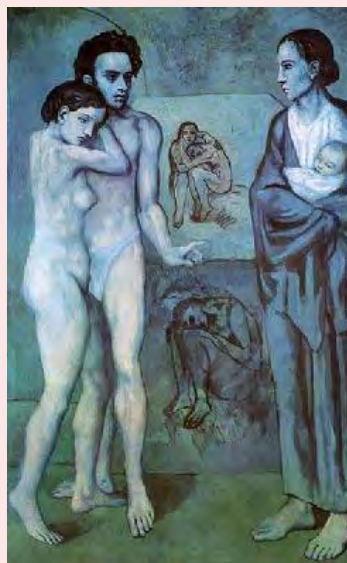
Retrat de Maya amb la seva nina
1938
Pablo Picasso

De totes maneres, la professió per la qual el fet de **cuidar** ha esdevingut el seu valor fonamental, és la infermeria. **Cuidar** ha estat la paraula més utilitzada en la bibliografia d'infermeria i són moltes les infermeres que han investigat el fet i el concepte **cuidar**, aportant noves teories (Leininger, Watson, Peplau, Henderson, Roy, King...).

Quan el fet de **cuidar** passa d'una esfera femenina a una més masculina -i universal-, l'interès pel fet de **cuidar** entre les professions més masculines i amb més poder, augmenta. Mentre el fet de **cuidar** ha estat una activitat acadèmica o professional quasi exclusiva de les infermeres, en la seva majoria dones, cap disciplina es disputava el seu estudi, i molt menys, fer-ne una professió.

El fet de **cuidar** és una activitat important i interessant en si mateixa, però, com qualsevol altra activitat, s'ha d'aprendre, no és natural -ni instintiva-. És cert que l'experiència pot ensenyar alguns aspectes del fet de **cuidar**, però a vegades les experiències poden ser insuficients o la transmissió que hem rebut d'aquestes, equivocada. Per això és necessari i imprescindible que les persones que **cuiden** als nostres fills/es, és a dir, educadors y treballadors socials, tinguin una formació adequada.

Molts d'aquests professionals són joves universitaris recentment graduats. Són professionals formats en aspectes pedagògics i educatius, però amb escassa formació en cures bàsiques i perfils de normalitat infantil. En general, els seus currícula acadèmics en relació a la salut, només inclouen formació molt bàsica en educació per la salut o en temes generals de salut pública. En alguns casos, aquesta deficiència formativa, fins i tot impedeix que els professionals assumeixin el fet de **cuidar** com a part de la seva tasca. Una professional educadora de l'administració

La vida
1903
Pablo Picasso

AFIN

pública va senyalar que, degut a que entre les seves funcions no estava inclòs el fet de **cuidar**, creia que no hauria de ser inclòs en la seva formació. Si és així, qui s'ocupa de cuidar els menors que estan en acolliment residencial, és a dir, en centres?

Als nens/es que estan en famílies d'acolliment els cuiden i els eduquen, però això no sempre és així en el cas dels nens/es que estan en centres d'acolliment (2627 segons dades de la DEGAIA 2008). Això és així, especialment si es té en compte que 'només' s'aspira a educar-los.

Com el seu nom indica, són precisament 'educadors socials' qui s'ocupen de la quotidianitat dels menors acollits-, quan hi ha una coincidència general a l'entorn que en les primeres edats el que més necessiten és ser **cuidats**.

El debat està servit.

¿Educar o **cuidar** o ambdós?

Prioritzar 'l'educació' per damunt el fet de ser 'cuidat', és una resposta al 'deteriorament' social del fet de cuidar?

O es dedueix que el cuidar està implícit en l'educar?

O que el fet de cuidar és de l'ordre del natural -instintiu i femení- i, per això no es necessita formació, mentre que educar és de l'ordre del cultural - educatiu i masculí, com s'adverteix en les preferències de molts centres que prefereixen contractar educadors abans que educadores?

És fonamental, necessari i de l'ordre de la salut pública i la responsabilitat social, **cuidar** dels nens i nenes que estan sota qualsevol forma de protecció de les administracions públiques i no totes les persones estan preparades per això. O bé es revisen els plans d'estudi 'd'educació social', per altra part i fins ara 'només' una diplomatura, o bé s'inclouen professionals amb una formació complementària en els centres.

REFLEXIONEM

- Ceberio, M. 2009. "la mejor familia, biológica o no". Madrid: *EL PAÍS*.

El Suprem dictamina que l'interès del nen donat en acollida és prioritari a la tornada amb els seus pares naturals. Manca reforçar l'assistència social en llars amb problemes.

El Suprem per primera vegada ha utilitzat el fet de prioritzar l'interès del menor en la decisió d'un cas, aplicant la modificació de la llei del 2007 en la que s'especifica que els pares biològics només tindran 2 anys per la seva recuperació i per reclamar de nou la tutela, després que l'administració l'hagi assumit.

...El cas és el següent:

Tamara és una nena de Toledo que porta vivint amb una família d'acolliment sis dels seus vuit anys. Els serveis socials van detectar problemes amb la Tamara poc després de néixer. La família biològica tenia problemes en l'organització domèstica, amb l'alimentació, el nadó no tenia horaris i els pares no s'entenen prou bé. Els informes senyalen que la mare té un lleu retràs mental, prové d'una família de recursos escassos i no ha anat a l'escola, gairebé no sap llegir ni escriure, té problemes en fer la compra i gestionar els diners. No sabia com cuidar i educar a la nena, però volia estar amb ella. Durant aquest temps, ha tingut un altre fill i el pare ha mort i hi hauria hagut "rumors" de que la mare es dedicava a la prostitució i jugava a les màquines.

Analitzant el cas, és discutible la separació de la filla de la mare, i es poden trobar arguments a favor de mantenir-les juntes. Però una vegada realitzada la separació, que pot ser discutible i un dilema moral molt complicat de resoldre, el més innovador i revolucionari d'aquesta sentència és que per primera vegada, es considera que s'ha de prioritzar en tots els casos els interessos dels nens/es, per damunt dels de la mare i/o el pare. És evident que Tamara no recorda res dels seus pares biològics, està creixent d'una manera normalitzada i estable amb la seva família d'acolliment, i viu feliç, al marge dels problemes de la seva família biològica.

Una altra cosa diferent, i que no s'ha de barrejar, és si s'ha donat la suficient ajuda i ràpida a la mare.

¿Administració, responsabilitat i/o negligència?

Si una administració assumeix la responsabilitat d'un nen/a, vol dir que es veu capaç d'atendre aquest infant millor que la seva família biològica. Per tant, les institucions no poden permetre's cap abús en el seu interior, ja que l'administració té la tutela d'aquests infants.

Les famílies d'acolliment, en principi temporalment, fan un servei a la societat cuidant, és a dir, procurant afecte, atencions i un entorn millor pels infants. De fet, aquests infants, quan provenen d'un centre (la majoria de les vegades provenen d'aquests) haurien d'arribar a les famílies d'acolliment en un estat bo de salut. El contrari, és a dir, que aquests infants tinguin deficiències en la cobertura de les seves necessitats bàsiques, és difícil d'acceptar quan és l'administració pública qui ha assumit la responsabilitat sobre ells.

De fet, els relats provinents dels pares d'acolliment sobre la situació d'arribada dels infants d'alguns centres, farien pensar en retirar la tutela dels nens/es a l'administració, amb l'agreujant de que li retirarien per la causa més freqüent de retirada als pares biològics, la negligència.

Vegem algunes vinyetes etnogràfiques

Mare d'acolliment:

El nen tenia al·lèrgia a 40.000 coses, anava vestit que feia pena. Calçava un 30 i venia amb unes bambes del 34, una roba horrorosa, ferides a la boca, potser havia caigut, ferides brutes, que jo li desinfectava els dies que estava amb mi, deixadesa absoluta, polls. Tenia càries, un dèficit visual important, problemes d'oïda, al·lèrgies a una muntanya de medicaments, que després va resultar que no era al·lèrgic a aquells medicaments ni als aliments, sinó que era al·lèrgic als àcars i a la pols de casa. Li deien que no mengés maduixes, pinya, xocolata, pa amb tomàquet. Ara porta ulleres, el controla l'otorrino, pren una vacuna pels àcars, l'al·lèrgia està controlada.

Pares d'acolliment:

La primera sorpresa va ser que el nen després d'estar onze mesos en un centre, arribava amb la roba feta un desastre, amb unes càries tremendes. L'empastat enganxat amb pegament perquè quasi no hi havia queixal. Cap informe mèdic, sense el carnet de vacunes. Al cap de poc vam descobrir una miopia important i una escoliosi.

...PER VEURE I PER LLEGIR

- Allen, W. 1995. [Poderosa Afrodita](#). Estats Units. 95 min.
- Kosminsky, P. 2002. [La Flor del Mal](#). Estats Units, Alemanya. 109 min.
- Polanski, R. 2005. [Oliver Twist](#). Estats Units. 130 min.
- Steven, G. 1941. [Serenata Nostàlgica](#). Estats Units. 125 min.

AFIN

- Truffaut, F. 1959. *Los cuatrocientos golpes*. França. 94 min.
- Homes, A. M. 2007. *La hija de la amante*. Barcelona: Anagrama.

RECOMANEM...

Els còmics de Carles Giménez, reconegut autor d'aquest gènere, en la seva obra *Paracuellos*, publicada per la primera vegada al 1977, recrea històries i anècdotes de la vida diària dels infants que vivien en els asils d' Auxili Social en la postguerra franquista.

Les històries de *Paracuellos* (nom de l'asil que continua existint i que encara rep alguna queixa respecte al tracte dels nens/es en l'informe del Defensor del Poble, 2009), es basen en les vivències de l'autor mateix, que va creixent en aquest centre, i d'alguns dels seus companys d'infància. Estan estructurades en forma d'histories curtes d'entre dues i vuit pàgines cada una. Carlos Giménez ha estat un cas típic dels nens que anaven a parar en aquests centres en aquella època, en paraules de l'autor:

"El meu pare va morir quan jo era un nen i la meua mare va provar d'aguantar amb nosaltres fins que va agafar una tuberculosi. Va haver d'ingressar en un sanatori i els fills ens vam haver de repartir com bonament vam poder. El meu germà Antonio i jo vam anar a parar a un col·legi de l'Auxili Social (...), que eren els col·legis de la caritat. No ens oblidem que estem parlant dels anys quaranta. Acabava de finalitzar una guerra i hi havia moltes famílies trencades, molts fills sense pare, molts pares a la presó o que simplement tenien problemes econòmics que els obligaven a tenir els fills en algun asil. L'Estat que havia guanyat la guerra, l'Estat franquista, havia muntat unes institucions de caire falangista, on l'educació era molt de l'època: els pilars eren bàsicament molta religió i molta instrucció militar. Era aquella vella frase de fer nens perquè el dia de demà fossin la meitat monjos i la meitat soldats. Érem nens falangistes que funcionàvem a cop de corneta, desfilàvem i fèiem la gimnàstica de manera militar. Era com una petita caserna. Jo vaig entrar als sis i vaig sortir abans dels catorze."

Les seves històries estan recollides també en un sol volum.

CASA DE MISERICÒRDIA

El poeta Joan Margarit, va publicar l'any 2007 un esplèndid llibre titulat Casa de Misericòrdia, en llengua catalana i castellana. Joan Margarit és, avui en dia, un dels grans poetes catalans i és molt admirat per poetes d'altres llengües i cultures, perquè la seva poesia ha estat traduïda a nombroses llengües. Nascut a l'any 1938 ha publicat més d'una vintena de llibres.

Ell mateix ha atribuït al seu exercici com a catedràtic de Càlcul d'Estructures *'una disposició mental que m'ha resultat de gran utilitat perquè m'ha ajudat a accedir a l'ordre i a la claredat que necessitava pels meus poemes. Penso que no és una coincidència baladí que el càlcul intenti aconseguir la màxima resistència i estabilitat amb el mínim de material (en general, acer o formigó) i que la poesia, intenti dir el màxim amb un mínim de paraules.'*

CASA DE MISERICÒRDIA

El pare afusellat.

O, com el jutge diu, *executat*.

La mare, la misèria i la fam,

la instància que algú li escriu a màquina:

Saludo al vencedor, Segundo Año Triunfal,

Solicito a Vuecencia deixar els fills

dins de la casa de Misericòrdia.

El fred del seu demà és en una instància.

Els orfenats i hospicis eren durs,
però més dura era la intempèrie.

La verdadera caritat fa por.

És com la poesia: un bon poema,
per bell que sigui, ha de ser cruel.

No hi ha res més. La poesia és ara
l'última casa de Misericòrdia.

(Joan Margarit, Casa de Misericòrdia, Edicions Proa, 2007)

ESDEVENIMENTS RECENTS

SÍNDIC. El Defensor de les Persones.

El dia 16 de novembre del 2009, el Síndic de Greuges de Catalunya va organitzar una Jornada sobre la situació dels Drets dels Infants a Catalunya, per commemorar el 20è aniversari de la Convenció sobre els Drets dels Infants de les Nacions Unides.

La jornada tenia l'objectiu de donar a conèixer la tasca del Síndic en defensa dels infants i subratllar la importància i la necessitat de visualitzar el text de la Convenció, així com de valorar el seu grau d'aplicació en la societat catalana.

La inauguració i presentació de la Jornada va anar a càrrec d' Ernest Benach, president del Parlament de Catalunya, Rafael Ribó, síndic de greuges de Catalunya i Xavier Bonal adjunt del síndic per la defensa dels drets dels infants.

Durant la Jornada van intervenir experts de diferents disciplines: Eugene Verhellen, pedagog, filòsof, i director del Centre de Drets dels Infants de la Universitat de Gant. Va realitzar la conferència inaugural sobre els requeriments de qualitat per a la implementació dels drets dels infants.

Es van dur a terme tres taules rodones:

1. El dret a la salut i a l'educació, en la que va intervenir Oriol Vall, pediatre de l'Hospital del Mar i Miquel Àngel Essomba, director del centre Unesco Catalunya.
2. El dret a la protecció, en la que va intervenir Ismael Palacín, director tècnic del Casal dels Infants del Raval i Carme Vidal, vicepresidenta de la Fundació Cots.
3. El dret a la participació, amb la intervenció de Ferran Cases, psicòleg social de la Universitat de Girona i Josefina Fernández pedagoga de la Universitat de Barcelona.

Es va destacar la importància i la il·lusió posada en l'aprovació del nou projecte de llei sobre la infància, que incorpora tots els drets exposats en el text de la Convenció.

PROPERES ESDEVENIMENTS D'INTERÈS

- [2010 Meeting of the Society for Cross-Cultural Research](#), February 17-20, 2010.
- [CRFR International Conference: Changing Families in a Changing World](#). June 16-18, 2010. John MacIntyre Centre. University of Edimburg (UK).
- [6th Global Conference: Creative Engagements- Thinking wtih Children](#). July 3-5, 2010. Mansfield College, Oxford (UK).
- [3rd Global Conference: Forgiveness-Probing the Boundaries](#). July 15-17, 2010. Mansfield College, Oxford (UK).
- [Intercountry Adoption Summit](#). September 22-26, 2010. Stratford, Ontario, Canada.

LINKS D'INTERÈS

- [AFABAR. Associació de famílies Acollidores de Barcelona](#)
- [Col·lectiu DRARI](#)
- [SINFANCIA.net. En defensa de la Infància tutelada](#)
- [Defensor del poble 2009. Informe sobre centres de protecció de menors amb trastorns de conducta y en situació de dificultat social.](#)
- [Amnistia Internacional 2009. 'Si vuelvo, ¡me mato!'. Espanya. Menores en centros de protección Terapéuticos.](#)
Europa Press 2009. 'La Generalitat considera "tergiversat y demagògic" l'informe sobre centres de menors. Barcelona: [El Periódico, 15/12/2009.](#)
Manneto, F; Blanco, S. 2009. 'Al denuncia la vulneración de derechos en centros terapéuticos de menores'. Madrid: [El País, 15/12/2009.](#)
- [International Foster Care Organisation](#)

AFIN

NOVETATS AFIN

- La Jornada *La Integración de la adopción internacional*, se celebrarà els dies 7 i 8 de Maig de 2010. El seu principal objectiu és la presentació des resultats del projecte d'investigació I+D *La integración familiar y social de los menores adoptados internacionalmente. Perspectivas interdisciplinarias y comparadas* (SEJ2006-1586/SOCI) finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

Informació: jornadas@afin.org.es

El passat mes de desembre del 2009 va finalitzar, després de tres anys d'investigació, el projecte *Adopció internacional: la integració familiar i social dels menors adoptats internacionalment. Perspectives interdisciplinàries y comparatives* (SEJ2006-15286/SOCI)

Si esteu interessats en consultar els materials i resultats del projecte, podreu fer-ho en la [web AFIN](#).

Ja està a la vostra disposició la [web AFIN](#); un espai on podreu consultar des de les últimes novetats desenvolupades pel nostre grup d'investigació, fins el perfil dels seus integrants, a més de molta més informació que trobareu d'interès.

A la [web AFIN](#) també podreu consultar com proposar la publicació d'un número d'aquesta Newsletter.

Per a propostes i consultes sobre aquesta Newsletter: newsletters@afin.org.es

Per a donar-se d'alta a la llista de distribució: info.afin@afin.org.es

NOTA

Després de la denúncia pública realitzada per Amnistia Internacional, el 15/12/09, sobre la vulneració dels drets dels menors en els centres de protecció terapèutics, hem decidit endarrerir la publicació d'aquest número amb l'objectiu d'oferir-vos les notícies, els fets i les informacions més recents al voltant del món de les infàncies i la nostra realitat social més immediata.

SOBRE L' AUTORA DELS CONTINGUTS D'AQUEST NÚMERO

Carmen López Matheu

Diplomada en Infermeria. Llicenciada en Antropologia. Professora Titular del Departament d'Infermeria de Salut Pública, Salut Mental i Materno-Infantil de l'Escola d'Infermeria de la Universitat de Barcelona.

És membre del Grup d' *Investigació Família i Parentesc* de la UB i del Grup d' *Infermeria i Investigació Qualitativa*. És docent del Màster de Ciències Infermeres de la Universitat de Castelló. Ha dirigit diversos projectes d'innovació docent de la UB.

En l'actualitat i des de l'any 2000 dirigeix el grup d' *Infermeria Orientada a Tècniques Educatives Innovadores* (GIOTEI). És investigadora del projecte I+D *la Adopció Internacional: la integració familiar i social de los menors adoptats internacionalment. Perspectives interdisciplinàries i comparatives* (MICINN CSO2009-14763-C03-01 subprograma SOCI) 2010- 2012.

Les seves publicacions recents més destacades són:

- López, C.; Frances, L.; Isla, P.; Rigol, A.; Sánchez, I.; Bestard, J. 2007. 'Los jóvenes y la reproducción asistida. *Cultura de los cuidados. Revista de Enfermería y Humanidades*. Vol. 11 (22): 70-79.
- López, C.; Limon, E.; Oto, I.; Carratala, J.; Lozano, V.; Prats, B.; Ramón, J. 2009. Actitudes y creencias en los estudiantes del campus de Bellvitge sobre las medidas higiénicas y las precauciones estándar. *Cultura de los cuidados. Revista de Enfermería y Humanidades*. Vol. 13 (25): 81-87.

SOBRE LES IL·LUSTRACIONS

Pablo Ruiz Picasso ([Málaga, 1881](#)-[Mougins, França, 1973](#)), ha estat un dels millors artistes del s. XX. *La vida* és considerada la seva obra més complexa i emblemàtica de l'època blava, en la qual el pintor reflecteix l'essència de problemàtiques socials.